

1. Op de kaart gezet

1.1 Inleiding

*Toen God het dorp schiep, oost en west,
schiep Hij ook mensen naar Zijn evenbeeld:
boerinnen met een hart van wieg tot graf
en boeren met verstand en ziel en wil
om naar hun aard een waardig mens te zijn.*

Zo dichte Koos Geerds vanuit zijn jeugdherinneringen als gereformeerde onderwijzerszoon in Rouveen. Zijn vader was daar jarenlang hoofd der gereformeerde lagere school en van zijn zesde tot zijn zeventiende levensjaar (1954-1965) was Koos een opmerkelijk toeschouwer.

*De burger kent hen niet, de wereld lacht hen uit,
ieder denkt van het dorp het zijne*

vervolgt de dichter, die nog een naoorlogs volksgericht in Staphorst meemaakte. Maar hij besluit hoopvol:

*Maar elke dag doet God alleen de zon weer
schijnen
omdat nooit in het dorp Zijn licht ontbreken
mag.¹*

God schiep het dorp met zijn karakteristieke lintbebouwing, oost en west, schreef Geerds in dichterlijke vrijheid. In het dorp mag nooit Zijn licht ontbre-

ken. Het gedicht van Geerds ademt een sfeer die in de beeldvorming van Staphorst en in mindere mate van Rouveen wel meer voorkomt. Het beeld dat het altijd zo geweest is. Dat er enkele karakteristieke zijn die al eeuwenlang gelden. Bijvoorbeeld de gereformeerde levensovertuiging en de lintbebouwing en alles wat aan deze twee statische eigenschappen verbonden was en is.

Dit boek gaat over de tijd waarin deze twee karakteristieke kenmerken van Staphorst en Rouveen een plaats kregen. Het beschrijft de periode van ca. 1560 tot 1700. Dit was voor beide dorpen een bijzonder dynamische tijd met soms bijna apocalyptische kenmerken. Oorlogen en geruchten van oorlogen en pestilentiën, om het in Bijbelse taal te zeggen. Het was ook de tijd waarin de ideeën van de Reformatie en de Nadere Reformatie in de weerbarstige volkscultuur hun invloed kregen én bestreden werden.

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk worden het ontstaan van Staphorst en Rouveen en relevante ontwikkelingen en verhoudingen vóór 1560 kort beschreven. De volgende hoofdstukken beschrijven de strijd om de reformatie van kerk en samenleving in Staphorst en Rouveen tussen ca. 1560 en 1700. Van de laatste pastoors en de Reformatie en

Twee kaarten

De oudst bekende kaart van Staphorst en Rouveen is in 1635 getekend door landmeter Gijsbert Sasse.² De kaart geeft het slagenlandschap, de lintbebouwing en de verplaatsing van beide dorpen duidelijk aan. Deze kaart is als illustratie het meest bruikbaar in combinatie met de kaart van de gemeente Staphorst uit 1867. Als we de rechte weg naar Meppel, de spoorlijn en nog enkele kaartdetails wegdenken, hebben we een goed beeld van de ligging van beide dorpen na de verplaatsing aan het begin van de zeventiende eeuw.

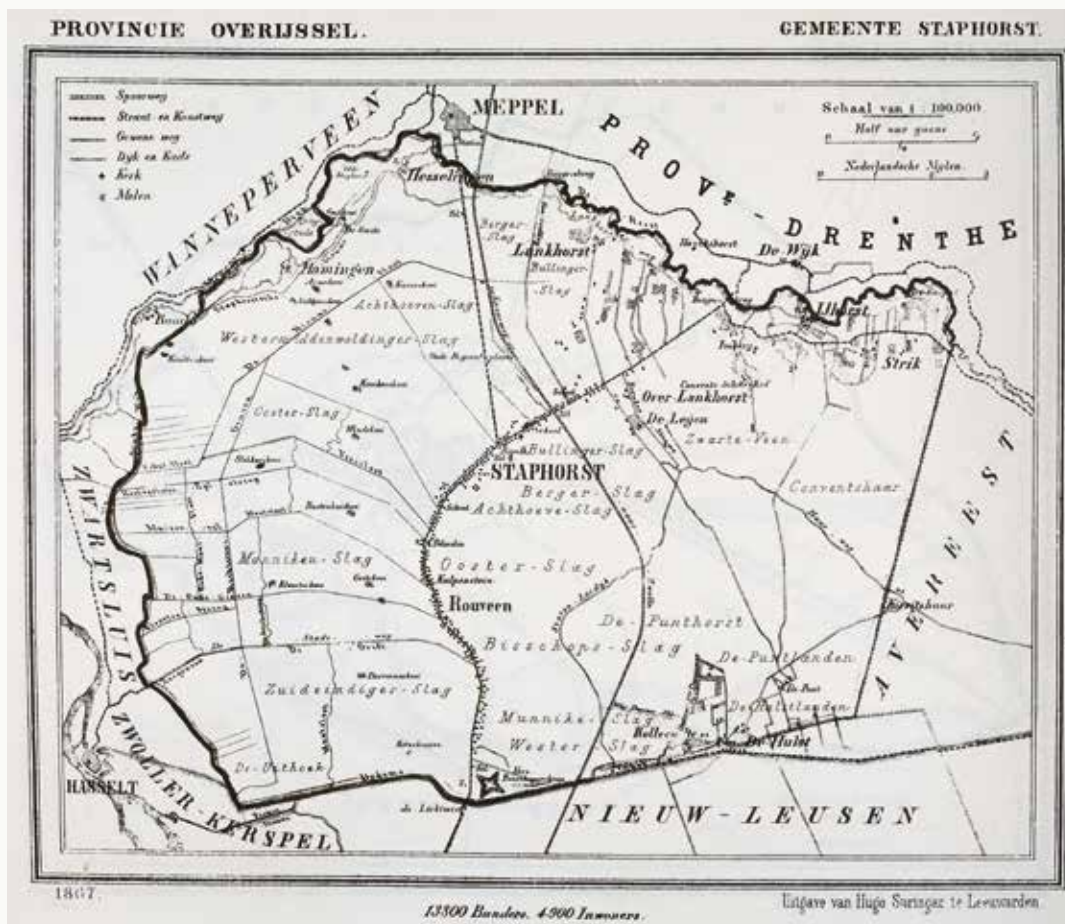
Kaartbeleving

De kaart van Sasse 'klopt' natuurlijk niet. Verrassend genoeg sluit de oost-westbeleving van Koos Geerds in het in de inleiding genoemde gedicht ook iets meer aan bij de kaart van Sasse – hoewel Sasse er wel een naar links wijzende noordpijl bijtekende – dan bij de gemeentekaart uit de negentiende eeuw. In Rouveen loopt de lintbebouwing een beetje noord-zuid en niet oost-west.

In een ander gedicht gebruikt Geerds naast de indeling oost-west ook die van boven en buiten.

*Het dorp was gemakkelijk te doorgronden:
je woonde Oost of West, Boven of Buiten;
de dijk fungeerde als een beslissend meetlint.^b*

Koos Geerds speelt met deze begrippen in zijn gedicht. Het kaartbeeld in het hoofd van de Staphorster was vroeger niet samengesteld uit noord en zuid. Wat in de beleving ten noorden van de dijk ligt is buut'n, wat ten zuiden ligt is boven. In werkelijkheid is de dijk geen oost-westas, maar loopt de weg in een boog van het noordoosten naar het zuiden.

Opstand (hoofdstuk 2) naar de eerste predikanten (hoofdstuk 3). De beschreven periode was vol van de bestuurlijke en economische dynamiek van een zich ontworstelen aan Hasselt, de doorgaande vervening en economische bedrijvigheid en de verplaatsing van de dorpen naar de huidige locatie (hoofdstuk 4). Twee predikanten en hun werk worden hier wat meer voor het voetlicht gebracht. Eerst Theodorus Noortbergh, de nadere reformator van Staphorst (hoofdstuk 5), vervolgens Henricus Reuter, zijn

De gemeentekaart van Staphorst uit 1867.

geestverwant in Rouveen (hoofdstuk 6). Reuter nam een minder zichtbare positie in, maar is wel van belang vanwege zijn opvattingen en zijn familiegeschiedenis. Hun reformatiearbeid werd ernstig bedreigd door de Münsterse bezetting in 1665 en in 1672-1674 (hoofdstuk 7). In Staphorst en Rouveen leefden gewone mensen met hun eigenheid, met hun in velerlei opzicht bevochten bestaan. Een aantal van hen krijgt een gezicht

in dit boek. Aan het eind (hoofdstuk 8) wordt de balans opgemaakt: Kun je nu zeggen dat er rond 1700 in Staphorst en Rouveen een gereformeerde gemeenschap was ontstaan?

Staphorst en Rouveen waren slechts kleine dorpen in een grote wereld. Dat heeft ook gevolgen voor de beschikbare gegevens. Vooral in de eerste hoofdstukken wordt veel informatie geboden over de Overijsselse omgeving, met name over de drie IJsselsteden en Hasselt. Zo krijgen de schaarse gegevens over de plaatselijke situatie vanuit de context betekenis. Naast de lopende tekst geven kaderteksten steeds aanvullende uitleg en informatie.

1.2 Invloed van kloosters

In Staphorst en Rouveen zijn meerdere prehistorische bewoningssporen gevonden. De eerste vermeldingen van beide nederzettingen dateren echter uit begin

Hoeve Olde Staphorst aan de rand van het industrieterrein van Meppel herinnert aan de plaats waar Staphorst ontstond.

dertiende eeuw. Voor de ontwikkeling van de dorpen zijn twee kloosters belangrijk geweest. Voor Staphorst was dat het klooster Dikninge, dat aan de Drentse kant van het grensruiertje de Reest lag. Rouveen ontstond in de nabijheid van het klooster Mariënberg of Zwartwaterklooster niet ver van Hasselt. Overigens bestonden beide nederzettin-

Slagen

Staphorst en Rouveen zijn bekend vanwege hun slagenlandschap. Oorspronkelijk gaat deze aanduiding terug op de indeling in acht slagen, vier in Staphorst en vier in Rouveen. Op zowel de kaart van Sasse als de gemeentekaart van 1867 worden ze vermeld. Van de grens met IJhorst tot aan de Lichtmis waren dat achtereenvolgens in Staphorst het Bulingerslag, het Bergerslag, het Achthoovenslag en het Westerslag (ook wel Mid-

woldigerslag of West-Midwoldigerslag genoemd) en in Rouveen het Noorderslag (ook wel Oosterslag genoemd), het Bisschopslag, het Munniken- of Monnikenslag en het Zuideindigerslag. De bestuurlijke organisatie op lokaal niveau was op deze indeling gebaseerd. Tegenwoordig wordt de aanduiding slagenlandschap vooral gebruikt voor de smalle kavelstructuur met de begrenzing van houtwallen.

Gieren

Op beide kaarten komen we enkele gebieden tegen die worden aangeduid met gieren, ghyren of geeren. Vanuit Staphorst en Rouveen gezien gaat het om uitwaaierende gebieden. Deze gieren liggen tegenover sinds eeuwen bewoonde buurtschappen als Hamingen en Baarlo. Het ontstaan van deze ontginningscomplexen heeft waarschijnlijk vanuit deze oude kernen plaatsgehad. Door de verplaatsingen van Staphorst en Rouveen kwamen de gieren veraf te liggen. Er waren vier van deze gieren: namelijk de Berggier, de Geldgier, de Korte Gier en – minder waaivormig – de Lange Gier. Ze waren het gemeenschappelijk eigendom van een groep eigenaren, die de erfgenamen werden genoemd.

Op de locatie van het voormalige melkhuis van Dikninge is nog steeds een boerenbedrijf gevestigd. Het draagt dezelfde naam: De Garste.

In Hesselingen, tegenwoordig onderdeel van Meppel, herinnert deze boerderij nog aan de agrarische oorsprong.

gen al toen de twee kloosters op deze locaties werden gesticht.

Het klooster Dikninge lag oorspronkelijk bij Ruinen en werd in 1325 verplaatst naar de Reest bij De Wijk. Als reden werd genoemd dat door de toename van de bevolking de rust en eenzaamheid werden verstoord.² De belangrijkste reden was echter waarschijnlijk het oorlogsgeweld. De abdij steunde de bisschop die weer eens in strijd was met opstandige Drenten en de bisschoppelijke partij was in de omgeving van Ruinen zwak. Aan de rand van Drenthe en in Overijssel was de macht van de bisschop groter.

De oorsprong van Staphorst lag op zo'n acht kilometer afstand van Dikninge bij het huidige Olde Staphorst, nu onder de rook van Meppel. Op deze locatie lag een kloosterboerderij. Vlak bij deze

kloosterhoeve ontstond een nederzetting in het veen. Op korte afstand van Olde Staphorst bevond zich het melkhuis van het klooster Dikninge, de Garste, ook wel Gaste of Munniken-gast genaamd. Het was gelegen op een zandrug in het veenlandschap. Een deel van het landbouwgebied in Staphorst, met name in het Bullingerslag, was eigendom van de abdij Dikninge. De vetweide op gronden in Staphorst en Mastenbroek was in de jaren tachtig van de zestiende eeuw en waarschijnlijk ook al eerder een van de belangrijkste inkomstenbronnen van het klooster.

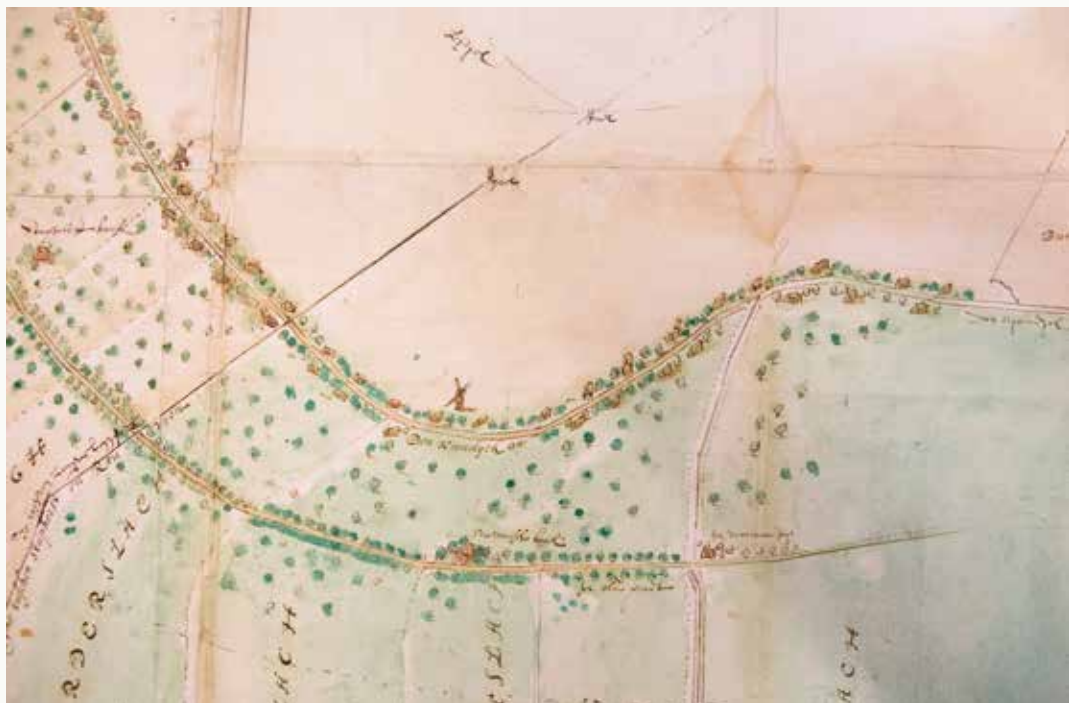
Aan de oever van de Reest lag het buurtschap Hesselingen, dat samen met het terpdorpje Hamingen onderdeel werd van het kerspel of kerkdorp Staphorst. Voor de inwoners van beide buurtschappen zal naast vervening waarschijnlijk ook visvangst een bron van inkomsten zijn geweest. Ze woonden aan de Reest of de voorloper van het Meppeler Diep en de Zuiderzee was dichtbij.

Zoals Staphorst was verbonden met het klooster Dikninge, zo waren er ook religieuze en economische banden tussen Rouveen en het stift Zwartewater, zoals het Zwartewaterklooster ook wel werd genoemd. Het klooster niet ver van Hasselt was in 1233 gesticht, mede ter nagedachtenis aan de ridders die in de slag bij Ane in 1227 waren gesneuveld. Zij werden begraven dicht bij de plek waar het klooster werd gebouwd.³ Hoewel er al een nederzetting was voordat het klooster werd gesticht, was de abdij voor de ontwikkeling van Rouveen van groot belang. Voor de zielzorg waren de Rouveners vanaf nu aangewezen op het klooster. Dat betekende verlies van in-

komsten en invloed voor de pastoor van de St.-Stephanuskerk in Hasselt. Protest van de pastoor hiertegen hielp niet. Het Zwartewaterklooster had de steun van de bisschop. Het verwierf grote delen van het grondgebied in met name het Munnikenslag en het Zuideindigerslag. Veel Rouveners pachtten land van het klooster.

1.3 Volksverhuizing

Oorspronkelijk lagen Staphorst en Rouveen westelijker dan tegenwoordig. Als gevolg van de veenafgraving, de inklinkende veenbodem en de daardoor drassige bodem trokken de bewoners naar hoger gelegen streken. Door de door-

Op de kaart van Sasse is de verplaatsing van de lintbebouwing duidelijk herkenbaar.

Slag bij Ane

In 1227 leed de bisschop van Utrecht een gevoelige nederlaag tegen opstandige Drenten onder leiding van heer Rudolf van Coevorden. De zware ridders stormden het moeras in om de Drentse boeren een lesje te leren. Ze werden verpletterend verslagen. Velen verdronken of werden gedood. De veldslag vond plaats bij Ane, een dorpje bij Gramsbergen in Overijssel. Zowel de omgeving van Ane als het gebied rond Zwartewaterklooster werd in die tijd tot Drenthe gerekend. Per schip werd een deel van de gesneuvelde edelen naar de plaats van het latere Zwartewaterklooster gebracht en daar in de buurt begraven.⁶

Hillechiesbaargen

De eerst bekende kerk van Staphorst verrees bij de Hillechiesbaargen, de heilige bergen. Wellicht is de kerk gebouwd op de plaats van een voorchristelijk heiligdom. Duidelijk is in ieder geval dat er gekozen werd voor een hoogte in het landschap. Mogelijk was dit de tweede kerk van Staphorst. Er zijn in ieder geval aanwijzingen voor een ouder kerkhof dichtbij de eerste nederzetting.

Op de kerkheuvel aan de Oude Kerkhofsweg stond van 1436 tot 1752 de Staphorster kerk.

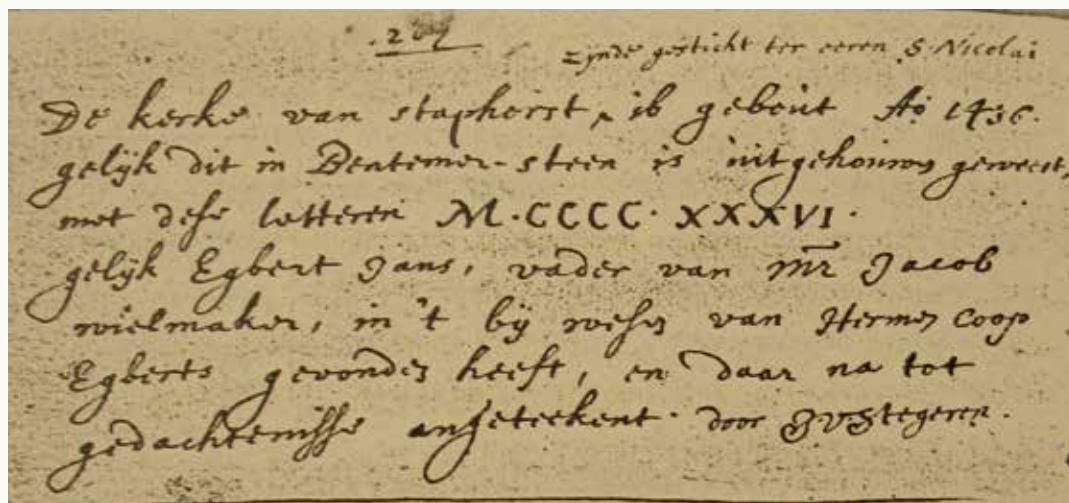

Sasse tekende in 1635 op een detailkaart de locaties van de kerken die nabij het Scholenland in Rouveen werden gebouwd. Duidelijk zichtbaar is dat de kerken vanaf het Zwartewaterklooster tot de huidige locatie op een doorlopende kavel zijn gebouwd.

gaande vervening bij Rouveen raakte het dorp steeds verder verwijderd van het klooster. Daarom kreeg het Zwarte-waterklooster in 1282 toestemming een kerk te stichten in Rouveen. Het godshuis verrees nabij het huidige Schololand. Het klooster kreeg het zogenoemde collatierecht, het recht om de pastoor te benoemen. Datzelfde recht verwierf het ook voor de parochies van Avereest, Hardenberg, Heemse, Heino, IJhorst en Raalte.⁴ Vanwege de doorgaande vervening werd – waarschijnlijk in de eerste helft van de vijftiende eeuw – aan het Olde Pad een nieuwe kerk gebouwd, die twee eeuwen dienst zou doen. De kerk van Rouveen was gewijd aan St.-Nico-

laas, de beschermheilige van de vissers en ontginners.

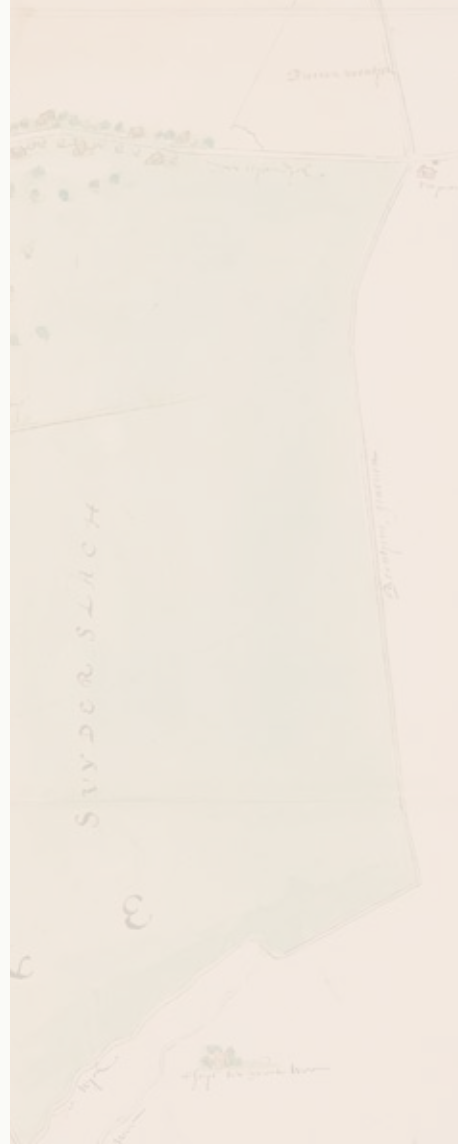
Staphorst veranderde in de loop der eeuwen ook enkele keren van locatie. In 1310 – 1282 wordt ook wel genoemd – werd een kerk gebouwd bij de zogenoemde Hillechiesbaargen. Bij de kerk stond een klokketoren. Rond het kerkhof werd bos aangeplant. Met het opschuiven van het dorp kwam de kerk erg afgelegen te liggen. In 1436 werd de kerk daarom verplaatst naar de toenmalige bebouwingslijn. Ook de Staphorster kerk was gewijd aan St.-Nicolaas. De bisschop van Utrecht had het collatierecht geschonken aan het kapittel van Lebuïnus te Deventer. Door de verhui-

Ds. Joachimus van Stegeren maakte in het Kerckboek van Staphorst een aantekening over de ouderdom en het materiaal waarvan de kerk was gemaakt. 'De kercke van Staphorst is gebout A^o 1436 gelijk dit in Bentemer-steen is uitgehouwen geworden met dese letteren M.CCCC.XXXVI. gelijk Egbert Jans, vader van Mr. Jacob wielmaker, in 't bij wesen van Hermen Coop Egberts gevonden heeft, en daar na tot gedachtenisse aanteekent door J. van Stegeren.' De kerk was gemaakt van Bentheimer zandsteen dat waarschijnlijk per schip via de Vecht en het Zwartewater was aangevoerd.

Lintbebouwing

Gijsbert Sasse laat zien dat de lintbebouwing in de zestiende eeuw iets verderop lag. Het latere Olde Pad en de Olde Dijk vormden toen ongeveer de bewoningslijn. Op hendaagse kaarten is dat niet meer zichtbaar. Deze wegen lopen nu deels anders en bestrijken ook niet de gehele oude lintbebouwing.

zingen raakten de buurtschappen Hesselingen en Hamingen steeds verder verwijderd van het hoofddorp.

1.4 Onder Hasselts toezicht

Staphorst en Rouveen behoorden tot het schoutambt Hasselt en Hasselterambt. Tot het Hasselterambt behoorde ook IJhorst. In de praktijk betekende deze bestuurlijke organisatie dat de stad probeerde de dienst uit te maken op het platteland. De inwoners waren verplicht hun verhandelbare landbouwopbrengst op de markt in Hasselt aan te bieden. Ook bestond de verplichting om te helpen bij de aanleg van verdedigingswerken en het schoonhouden van de stadsgrachten.⁵ De schout van Hasselt benoemde de onderschouten in de dorpen.

Hasselt bood ook mogelijkheden. Vanaf het midden van de veertiende eeuw was Hasselt een Hanzestad. Het lag op een knooppunt van land- en waterwegen. Er zullen mensen uit de veendorpen een bestaan hebben gevonden op schepen uit de Hanzestad Hasselt. Hasselt dreef via de Aa, later het Zwartewater geheten, handel met Zwolle en verder gelegen steden. De handelaren gingen

verder landinwaarts via de Vecht of over landwegen richting Twente en aangrenzende Duitse gebieden. De weg van Hasselt naar het noorden liep vanaf de veertiende eeuw via Rouveen, Staphorst en Dikninge en vandaar door Drenthe naar Groningen.⁶

Sinds de zestiende eeuw behoorden Hasselt en Hasselterambt tot Salland. Daarvoor viel het onder de invloedssfeer van Vollenhove. Overijssel bestond uit drie landsdelen of drostambten: het Land van Vollenhove, Salland en Twente. Staphorst werd in het tweede kwart van de vijftiende eeuw een schoutambt en later in die eeuw samengevoegd met het schoutambt IJhorst. Rouveen werd na het midden van de vijftiende eeuw een schoutambt.

Overijssel behoorde tot het gebied van de bisschop van Utrecht. Dat veranderde in 1528. In dat jaar werd Overijssel onderdeel van het grote rijk van Karel V.⁷ Door de aanhoudende oorlogen met hertog Karel van Gelre was het nog een aantal jaren onrustig, ook op het platteland rond Hasselt. De inwoners van Staphorst en Rouveen ondervonden daarvan de gevolgen.